

МЕТОДИЧНІ ПІДХОДИ ДО ОЦІНКИ РІВНЯ МОНОПОЛІЗОВАНОСТІ В ЕКОНОМІЦІ

Мета статті полягає в узагальненні методичного інструментарію моніторингу та оцінки рівня монополізованості в економіці. В статті використані такі методи: модельний, графічний, індексний. Результат статті полягає в узагальненні методичного інструментарію моніторингу та оцінки рівня монополізованості в економіці. Серед розглянутих методів більш детально розкрито особливості використання моделі компромісу О. Уільямсона, індексу Херфіндаля-Хіршмана (ННІ) та індексу концентрації (CR). Модель компромісу О. Уільямсона дозволяє визначити суспільні наслідки процесів концентрації виробництва. Її перевага полягає в можливості оцінки загального суспільного ефекту від окремих процесів концентрації виробництва на основі вартісного порівняння зниження витрат від збільшення масштабу виробництва та зростання чистих втрат суспільства від можливого зростання ціни реалізації продукції. Індекс ННІ використовується при аналізі рівня конкуренції та враховує частку на ринку кожного з учасників. Своєю чергою, індекс CR є показником, що відображає ринкову частку (або індекс концентрації) обраної кількості великих за обсягами гравців ринку або суму їх часток на ринку. Наукова новизна полягає в використанні системного підходу до використовуваних методів моніторингу, що охоплює модельний, графічний, індексний методи поряд із аналітичними. Практична значущість статті полягає в узагальненні методичного інструментарію оцінки рівня монополізованості в економіці та можливості використання графічного методу для оцінки результатів господарських операцій щодо злиття, поглинання та об'єднання суб'єктів підприємництва. Перспективи подальших досліджень полягають у поглибленні методичного інструментарію моніторингу, комбінуванні різних методів для вирішення окремих галузевих та наукових завдань, обґрунтуванні модельних засад моніторингу стану монополізованості різних галузей економіки.

Ключові слова: конкурентні основи ринку; модель компромісу О. Уільямсона, індекс Херфіндаля-Хіршмана; індекс концентрації; методичний інструментарій; моніторинг монополізованості економіки

ВСТУП

Постановка проблеми. Однією з важливих умов ефективного виконання своєї суспільної функції будь-яким продуктовим ринком є налагодження конкурентних механізмів його функціонування. Ключовими в цьому відношенні є питання антимонопольно-конкурентного регулювання розвитку. В контексті зазначеного своєю актуальністю відзначаються питання моніторингу дотримання конкурентних умов функціонування ринку та його методичного забезпечення. У зв'язку з цим важливим є узагальнення методичного інструментарію оцінки рівня монополізованості окремих ринків та впливу стану окремих ринків на ситуацію в суспільстві та порядок вирішення різних соціально-економічних завдань життєдіяльності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема обґрунтування належного інструментарію для оцінки рівня монополізованості окремих галузей та стану конкурентного середовища є предметом уваги багатьох вчених серед яких відзначаються Авдашева С. [1, 2], Калмичкова Е. [2], Кузнецов Б. [3], Дзагурова Н. [4], Демсец Г. (Demsetz H.) [5], Коммонс Дж. (Commons J. R.) [3], Коуз Р. [6], Мочерний С. [7], Познер Р. (Posner R.) [8], Стиглер Д. (Stigler G. J.) [9], Уільямсон О. [10], Шаститко А. [1, 2], Эрроу К. Дж. [11], Юсупова Г. [12]. Результати їх наукових досліджень розкривають окремі питання забезпечення конкурентних умов функціонування економіки, зокрема методичні підходи з оцінки ринкового стану та дієвості заходів антимонопольно-конкурентного

регулювання. Проте подальшого дослідження потребують питання специфіки методичного обґрунтування інструментарію оцінки антимонопольно-конкурентного регулювання відносно різних галузей та за різного ринкового стану в економіці.

Мета статті (постановка завдання). Мета статті полягає в узагальненні існуючого методичного інструментарію моніторингу та оцінки рівня монополізованості в економіці.

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Конкурентні основи діяльності передбачають вільний вибір підприємцем організаційної та правової форми своєї роботи, свободу входити в господарські об'єднання та об'єднувати суб'єкти господарювання. Для суспільства важливістю відзначається спостереження за цими процесами та визначення міри концентрації, яка припустима для певного ринку, а яка не припустима. Управлінською теорією та практикою для різних галузей відпрацьований широкий інструментарій для оцінки рівня концентрації та ринкової влади. Більш гнучко виконання зазначеного завдання можливо на модельній основі, що дає можливість підготовки різних сценаріїв розвитку ринкових ситуацій, вибору більш доцільних сценаріїв для суспільства та відповідного вибору механізмів, що забезпечать реалізацію зазначених сценаріїв.

Однією з моделей, що використовується для оцінки доцільності злиття декількох суб'єктів господарювання, є модель компромісу О. Уільямсона

(Williamson trade-off model). Дана модель дає можливість оцінити компроміс в процесі злиття шляхом порівняння вигод від зменшення виробничих витрат та втрат від зростанням цін внаслідок отримання більшої ринкової влади [10]. Зазначені два

критерії є основними характеристиками мотивів для прийняття рішення про об'єднання (на мікроекономічному рівні), так і прийняття рішень про дозвіл на об'єднання (на макроекономічному рівні) (рис. 1).

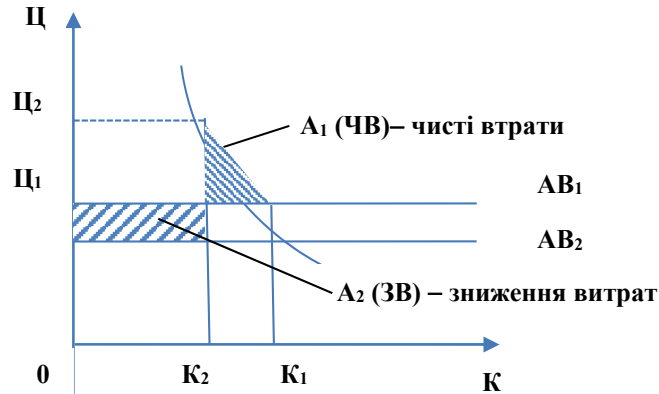

Рис. 1. Спрощена модель компромісу Вільямсона

Джерело: [10]

Здійснити порівняння вигод та втрат від злиття можна зробити як в модельній, так і в графічній формі (див. рис. 1). Оцінити вплив окремого злиття (об'єднання) можна в контексті часткової рівноваги шляхом порівняння обсягу економії витрат, втрат від збільшення цін та зміни порядку розподілу ресурсів від зміни структури ринкової влади.

На рис. 1 графічно зображено 2 ситуації – перед і після процесу об'єднання двох або більше суб'єктів підприємництва. Лінія AB_1 характеризує величину середніх витрат господарюючих суб'єктів до об'єднання, в той час як лінія AB_2 – після їх об'єднання. Ціною продукції до об'єднання буде C_1 , що дорівнює $k(AB_1)$, де k характеризує рівень ринкової влади. В свою чергу ціною продукції після об'єднання буде C_2 . У випадку зменшення ціни за результатом об'єднання ($C_2 < C_1$) суспільний ефект від такого об'єднання можна визнати суто позитивним.

Суспільну доцільність об'єднання можна визначити шляхом порівняння площ двох заштрихованих фігур – A_1 та A_2 , що характеризують обсяг суспільних вигод від зниження ціни після об'єднання (A_2) та суспільних витрат (A_1), які можуть мати місце в результаті підвищення ціни об'єднаною підприємницькою одиницею. Чистий аллокативний ефект від зазначеної господарської операції буде становити собою різницю між площами вказаних фігур (формула 1):

$$E = A_2 - A_1 \quad (1)$$

При цьому область A_2 можна розрахувати за формулою 2:

$$S(A_2) = (AB_2 - AB_1) * K_2 = [\Delta(AB)] * K_2 \quad (2)$$

Область A_1 , в свою чергу, розраховується за формулою 3:

$$S(A_1) = (C_2 - C_1) * (K_1 - K_2) = (\Delta C) * (\Delta K) \quad (3)$$

Відповідно до зазначеного, узагальненим критерієм суспільної доцільності здійснення певного

об'єднання виступає відповідність суспільного результату наступній нерівності (формула 4):

$$[\Delta(AB)] * K_2 - \frac{1}{2} * (\Delta C) * (\Delta K) > 0 \quad (4)$$

В протилежному випадку (формула 5) є всі підстави для антимонопольних органів не допускати подібне об'єднання, оскільки воно матиме негативний вплив на суспільну ситуації на певному продуктовому ринку.

$$[\Delta(AB)] * K_2 - \frac{1}{2} * (\Delta C) * (\Delta K) < 0 \quad (5)$$

Проведення моніторингу стану ринкової структури, з оцінкою рівня її монополізації, пов'язано з визначенням міри концентрації продавців в галузі або на ринку. У практиці антимонопольного регулювання різних країн при вирішенні різних завдань антимонопольної політики використовувались такі показники або коефіцієнти [1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 11, 12]: коефіцієнт концентрації, коефіцієнт Герфіндаля-Гіршмана, коефіцієнт Лінда, коефіцієнт Джині, коефіцієнт Лернера, коефіцієнт Холла-Тайдмана (коефіцієнт Розенблюта), коефіцієнт відносної концентрації, коефіцієнт ентропії, коефіцієнт дисперсії логарифмів частки продукції фірми на ринку тощо. Рівні вказаних показників характеризують з різних сторін специфіку розподілу обсягів виробництва та продажів між суб'єктами господарювання досліджуваної галузі або відповідного ринку. Також дані показники є основою оцінки можливості впливу будь-якого господарюючого суб'єкта на ринок, тобто на умови обігу товарів, на рівень цін на товари, рівень задоволення попиту населення при визначених рівнях цін на товари.

При аналізі антимонопольно-конкурентного регулювання у молокопродуктовому підкомплексі корисним буде врахування досвіду застосування різних механізмів антимонопольного та конкурентного регулювання різних галузей або ринків у країнах світу. Наприклад, в США рівень концентрації та монополізації ринку визначається за допомогою

індексу Херфіндаля або Херфіндаля-Хіршмана та індексу концентрації, що є дієвими інструментами антимонопольного регулювання. За аббревіатурою від початкової англійської назви показника індекс Херфіндаля-Хіршмана позначається як ННІ (англ. Herfindahl-Hirschman index), а індекс концентрації як CR (Concentration ratio). Визначення індексу ННІ використовується при аналізі рівня конкуренції та враховує частку на ринку кожного з учасників. Зазначений показник при аналізі конкуренції реагує на питому вагу на ринку кожного учасника. Порядок його розрахунку полягає у визначенні суми квадратів відсотків кожного суб'єкта на ринку або в галузі. В свою чергу, індекс концентрації CR це показник, що відображає ринкову частку (або індекс концентрації) обраної кількості великих за обсягами гравців ринку або суму їх часток на ринку. Верхньою межею даного індексу є 100, що означає повну монополізованість ринку. В даному відношенні невизначеним є поняття «задана кількість» гравців ринку. Для уточнення цієї «заданої кількості» великих гравців ринку даний показник визначається з цифрою, що характеризує цю кількість гравців ринку, наприклад, CR2, CR5 або CRn, що означає розгляд питої ваги на ринку 2, 5 або n фірм.

Індекс концентрації розраховується за формулою 6:

$$CR_n = \sum_{i=1}^n S_i \quad (6)$$

де CRn – індекс концентрації n-ї кількості великих суб'єктів господарювання на ринку;

S_i – частки на ринку найбільших компаній.

В розгорнутому вигляді дану формулу можна інтерпретувати як (формула 7):

$$CR_n = S_1 + S_2 + \dots + S_n \quad (7)$$

При практичному використанні індексу концентрації (CR) на будь-якому господарському рівні в Україні слід враховувати і недоліки алгоритму визначення даного показника. З однієї сторони, індекс концентрації враховує арифметичну суму питої ваги на ринку великих фірм. При цьому даний індекс не враховує розподілу вказаних часток між фірмами на ринку, що враховувались при розрахунку індексу. Більш наочно уявити прикладний характер застосування даного показника при обґрунтуванні господарських рішень можна на основі порівняння різних варіантів його розрахунку.

При аналізі рівня концентрації на ринку чотирьох основних суб'єктів господарювання з загальною часткою ринку в 92% (CR4 = 92) може з'ясуватись, що вказаний результат може бути сформований у результаті різного розподілу внеску кожного суб'єкта господарювання. Один з варіантів, при рівному розподілі внеску кожного з зазначених суб'єктів має вигляд: 23 + 23 + 23 + 23 = 92. Інший варіант, із значною перевагою одного учасника може мати вигляд: 70 + 10 + 6 + 6 = 92, характеризує зовсім іншу ситуацію на ринку та обумовлює інші засоби та механізми впливу на ринкову ситуацію для досягнення визначених цілей розвитку галузі та економіки. В

другому умовному прикладі представлений варіант з наявністю фактичної монополізованості ринку. Зазначена ситуація передбачає застосування заходів антимонопольного та конкурентного регулювання.

На основі значень індексу ННІ приймається рішення щодо можливості злиття та поглинання у галузі. Верхня величина індексу ННІ обмежена значенням 10000 (100²). Цю величину можна інтерпретувати відносно ситуації наявності на ринку однієї фірми та стану ринку «чистої монополії» як наслідок цього. В випадку функціонування на ринку 2 фірм з рівними частками ринку, індекс ННІ буде мати значення 5000 (50² + 50²). В випадку діяльності на ринку 3 фірм з рівними частками ринку зазначений індекс буде мати значення 3333 (33² + 33² + 33²). Тобто відзначається тенденція зменшення значення індексу ННІ в випадку збільшення кількості функціонуючих на ринку фірм (формули 8 та 9).

$$ННІ = \sum_{i=1}^N S_i^2 \quad (8)$$

$$ННІ = S_1^2 + S_2^2 + \dots + S_n^2 \quad (9)$$

Арифметично показник індексу ННІ можна розрахувати ще за формулою 10:

$$ННІ = 10000/n, \quad (10)$$

де n – кількість діючих суб'єктів господарювання на ринку з рівними частками продукції на ринку.

Результати даного аналізу можна інтерпретувати таким чином, що значення індексу реагує на кількість суб'єктів господарювання, що здійснюють господарську діяльність на ринку. Значення індексу підвищується з підвищенням рівня монополізації ринку та, навпаки, зменшується в випадку зменшення концентрації на означеному ринку. Як зазначалося вище, значення ННІ є основою для прийняття рішень на рівні підприємств. В контексті зазначеного, індекси ННІ та СЗ є основою прийняття рішень щодо злиття та поглинання. Вони є основою для характеристики ринків за мірою концентрації. Так, в США за даною ознакою виділено три види ринків:

I вид – це ринки з низьким рівнем концентрації, стан на яких характеризується значенням між зазначених вище індексів: CR < 45%; ННІ < 1000;

II вид – це ринки з поміркованим рівнем концентрації, з характеристиками коефіцієнтів: 45 % < CR < 70%; 1000 < ННІ < 1800;

III вид – це ринки з високим рівнем концентрації, зі значенням коефіцієнтів: 70% < CR < 100%; 1800 < ННІ < 10000.

В США з 1982 р. індекси ННІ та CR законодавчо затверджені як одні з важливих показників оцінки припустимості злиття та поглинання в процесі обґрунтування антимонопольного законодавства. Критерієм прийняття рішень щодо можливості підвищення рівня концентрації є рівні показників ННІ та CR. В США суб'єктом, що приймає рішення щодо доцільності укрупнення фірм є Департамент юстиції. Наприклад, значення індексу ННІ <= 1000 свідчить про

можливість безперешкодного здійснення господарських дій по злиттю та поглинанню. Значення ННІ в діапазоні від 1000 до 1800 свідчить про припустимість прийняття рішень щодо злиття та поглинання. В випадку перевищення значення ННІ від межі над 1800 означає обов'язкову потребу рішення Департаменту юстиції щодо можливості злиття та поглинання у галузі.

Важливою складовою вирішення завдання забезпечення ефективності функціонування молокопродуктового підкомплексу є забезпечення конкурентних основ діяльності суб'єктів господарювання в ньому. Загалом питання налагодження ефективної дії ринку та формування антимонопольних та конкурентних основ забезпечення його функціонування є багатограним питанням. Тому і оцінку ефективності конкурентної політики в умовах поширення процесів глобалізації слід проводити з різних сторін. В межах молокопродуктового підкомплексу це є оцінка даних механізмів окремо по ринку молока та окремо по ринку продуктів його переробки шляхом визначення алокативної, господарської та динамічної ефективності. В контексті зазначеного, визначення алокативної ефективності, в межах підкомплексу, передбачає оцінку різних варіантів отримання доходу від комбінованого розподілу ресурсів за напрямками суто виробництва молока та переробки певної його частини на молочні продукти. Тобто даний вид ефективності можна ототожнити з міжгалузевою та міжпродуктовою ефективністю, що може визначатись як на рівні окремих суб'єктів господарювання так і окремих галузей.

Узагальнено оцінка господарської ефективності пов'язана з оцінкою ефективності складових та всієї діяльності суб'єкта господарювання, окремими елементами чого може бути ефективність співвіднесення рівнів доходів та витрат окремих структурних підрозділів, виробництва окремих продуктів або надання окремих послуг. Також в межах оцінки господарської ефективності доцільним є визначення оптимальної виробничої програми суб'єкта, оптимальних його розмірів чи розмірів його структурних підрозділів. При цьому важливим є

урахування впливу факторів навколишнього середовища та цільових установок щодо розвитку. Зазначений вид ефективності можна ототожнити з ефективністю мікроекономічного рівня господарювання.

ВИСНОВКИ І ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Умовою ефективного виконання економікою своєї суспільної ролі є забезпечення конкурентних основ її функціонування. Це значною мірою залежить від налагодження дієвого інструментарію моніторингу стану монополізованості економіки. Доведено, що гнучко виконувати моніторингові функції можливо за використання модельного підходу в процесі оцінки.

Узагальнено методичний інструментарій для виконання завдань моніторингу рівня монополізованості окремих галузей економіки. Серед розглянутих методів більш детально розкрито особливості використання моделі компромісу О. Уільямсона, індексу Херфіндала-Хіршмана (ННІ) та індексу концентрації (CR).

Модель компромісу О. Уільямсона дозволяє визначити суспільні наслідки процесів концентрації виробництва. Її перевага полягає в можливості оцінки загального суспільного ефекту від окремих процесів концентрації виробництва на основі вартісного порівняння зниження витрат від збільшення масштабу виробництва та зростання чистих втрат суспільства від можливого зростання ціни реалізації продукції.

Визначення індексу ННІ використовується при аналізі рівня конкуренції та враховує частку на ринку кожного з учасників. В свою чергу, індекс концентрації CR являє собою показник, що відображає ринкову частку (або індекс концентрації) обраної кількості великих за обсягами гравців ринку або суму їх часток на ринку.

Перспективи подальших досліджень полягають в поглибленні методичного інструментарію моніторингу, комбінуванні різних методів для вирішення окремих галузевих та наукових завдань, обґрунтуванні модельних засад моніторингу стану монополізованості різних галузей економіки.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Авдашева С. Экономические основы антимонопольной политики: российская практика в контексте мирового опыта // С. Авдашева, А. Шаститко, Е. Калмычкова. – Экономический журнал ВШЭ, 2007. – Т. 11. № 1. – С. 89-123.
2. Авдашева С. Конкуренция и структура рынков: что мы можем узнать из эмпирических исследований о России // С. Авдашева, А. Шаститко, Б. Кузнецов. – Российский журнал менеджмента, 2006. – Том 4. № 4. – С. 3-22.
3. Commons J. R. The Distribution of Wealth / Commons J. R. – New York, A. M. Kelley, 1963. – 258 p.
4. Дзагурова Н. Практика регулирования вертикальных взаимодействий: вертикальные ограничения с точки зрения координации согласованных действий // Н. Дзагурова. – Вопросы экономики, 2011. – № 5. – С. 103-114.
5. Demsetz H. Industry Structure, Market Rivalry, and Public Policy / H. Demsetz. – *The Journal of Law and Economics*. – Vol. 16, № 1 (Apr., 1973). – P. 1-9.
6. Коуз Р. Фирма, рынок и право / Коуз Р.; пер. с англ. – М.: Новое изд-во, 2007. – 224 с.
7. Економічна енциклопедія: У 3 т. Т. 1 / Редкол. С. В. Мочерний (відп. ред.) та ін. – К.: Видавничий центр «Академія», 2000. – 864 с.

8. Posner R. A. Natural Monopoly and its Regulation / Posner R. A. – Washington DC., Cato Institute, 1999. – 115 p.
9. Stigler G. J. The Organization of Industry / G. J. Stigler. – Homewood, R. D. Irwin, 1968. – 328 p.
10. Уильямсон О. Экономия как защита в антимонопольном процессе: компромисс с позиции благосостояния [Электронный ресурс] // О. Уильямсон. – Режим доступа: http://www.seinstitute.ru/Files/v5-19_will_p622-649.pdf.
11. Эрроу К. Дж. Возможности и пределы рынка как механизма распределения ресурсов / К. Дж. Эрроу; пер. с англ. // Thesis. Теория и история экономических и социальных институтов и систем. – М. : Начала-пресс, 1993. – Альманах, т. 1. – Вып. 2. (Весна 1993). – 206 с.
12. Юсупова Г. Теории фирм и теории рынков: дискуссии и историческое развитие / Г. Юсупова // Современная конкуренция, 2010. – № 2 (20). – С.117-134.

Припуга Наталья Владимировна
МЕТОДИЧЕСКИЕ ПОДХОДЫ К ОЦЕНКЕ УРОВНЯ МОНОПОЛИЗИРОВАННОСТИ В ЭКОНОМИКЕ

Цель статьи заключается в обобщении существующего методического инструментария мониторинга и оценки уровня монополизированности в экономике. В статье использованы следующие методы: модельный, графический, индексный. Результат статьи заключается в обобщении методического инструментария осуществления мониторинга и оценки уровня монополизированности в экономике. Среди рассмотренных методов, более подробно раскрыты особенности использования модели компромисса О. Уильямсона, индекса Херфиндаля-Хиршмана (НИ) и индекса концентрации (CR). Модель компромисса О. Уильямсона позволяет определить общественные последствия процессов концентрации производства. Ее преимущество заключается в возможности оценки общего общественного эффекта от отдельных процессов концентрации производства на основе стоимостного сравнения снижения затрат от увеличения масштаба производства и от роста чистых потерь общества от возможного увеличения цены реализации продукции. Индекс НИ используется при анализе уровня конкуренции и учитывает долю на рынке каждого из участников. В свою очередь, индекс CR представляет собой показатель, отражающий рыночную долю (или индекс концентрации) выбранного количества крупных по объемам игроков рынка или сумму их долей на рынке. Научная новизна заключается в использовании системного подхода к используемым методам мониторинга, что охватывает модельный, графический, индексный методы наряду с аналитическими. Практическая значимость статьи заключается в обобщении методического инструментария оценки уровня монополизированности в экономике и возможности использования графического метода для оценки результатов хозяйственных операций по слиянию, поглощению и объединению субъектов предпринимательства. Перспективы дальнейших исследований заключаются в углублении методического инструментария мониторинга, комбинировании различных методов для решения отдельных отраслевых и научных задач, обосновании модельных основ мониторинга состояния монополизированности различных отраслей экономики.

Ключевые слова: конкурентные основы рынка; модель компромисса О. Уильямсона, индекс Херфиндаля-Хиршмана; индекс концентрации; методический инструментарий; мониторинг монополизированности экономики.

Pryputa N.
METHODOLOGICAL APPROACHES TO ASSESSING THE LEVEL OF MONOPOLIZATION IN THE ECONOMY

The purpose of the article is a synthesis of methodological tools for monitoring and assessing the level of monopolization in the economy. The following methods have been used in the article: modeling, graphics, index. Result of the paper is a synthesis of methodological tools for monitoring and assessing the level of monopolization in the economy. Among these methods the features of the model of compromise by O. Williamson, Herfindahl-Hirschman Index (ESI) and the concentration index (CR) have been disclosed in more details. Model of compromise of O. Williamson allows determining the effects of concentration of production. Its advantage is the possibility to assess the overall social effect of the individual processes of concentration of production based on cost comparisons of costs reduction by increasing production scale and increase in net losses from a possible price increase of sales. ESI index is used in the analysis of competition and takes into account the market share of each participant. In turn, the CR Index is an indicator that reflects the market share (or index concentration) of a selected number of large-volume players or the amount of their shares on the market. Scientific innovation is to use a systematic approach to the methods of monitoring, covering model, graphic, index methods along with analytical. The practical significance of the paper is a synthesis of methodological tools of assessment the level of monopolization in the economy and the possibility of using a graphical method for evaluating the results of business operations of mergers, acquisitions and associations of enterprises. Prospects for further research are to deepen methodological tools of monitoring, combination of different methods to solve specific industry and scientific tasks, justification of model bases of monitoring the state monopolization of various industries.

Keywords: competitive fundamentals of the market; Model of compromise by O. Williamson, Herfindahl-Hirschman index; index of concentration; methodological tools; monitoring of monopolization of economy.